

Een comfortabele waarheid

Groei naar een duurzame en solidaire economie

Economen en andere wetenschappers hebben grote twijfels bij het bestaande beleid ten aanzien van economische groei

Lang verslag expertmeeting

Inleiding

Ter voorbereiding van een publieksdag over het groeibeleid, was er op 23 februari een expertmeeting van economen en andere deskundigen.

Als basis voor de *expermeeting* lag naast het boekje '*Meta Economische Verkenningen*' van Vóór de Verandering, een toelichtende tekst voor van de Initiatiefgroep, waarin de economische groei en het gebruik van het BBP als variabele werden geproblematiseerd. Daarnaast waren er artikelen van Jeroen van den Bergh ("*Abolishing GDP*"), Hans Lyklema ("*De natuurwetenschappelijke achtergronden van economie en duurzaamheid*"), en Sjak Smulders ("*Entropy, Environment, and Endogenous Economic Growth*"; en "*Green National Accounting*").

Enkele mensen die niet aanwezig konden zijn, hadden schriftelijk gereageerd. Zo wees Robert Went op de wenselijkheid om een specifieke bijeenkomst te organiseren over indicatoren. Myriam vander Stichele wees onder meer op de internationale verhoudingen en handelsovereenkomsten als de WTO, die een dwingend effect op groeibeleid hebben. Rob Gort wees op enkele mechanismen die leiden tot groeidwang waaronder de inzet van vakbonden voor loonsverhogingen.

Onder de ruim twintig aanwezigen bevonden zich economen als Bob Goudzwaard, Arnold Heertje, Roefie Hueting, Lou Keune, Jacob Polak en Piet Terhal, natuurwetenschappers als Hans Lyklema en Lucas Reijnders, topambtenaren van het CBS, en mensen actief op verschillende terreinen van de mondiale sociale en ecologische vraagstukken.

Er was brede overeenstemming over de urgentie van enkele actuele wereldwijde vraagstukken van ecologische en sociale aard. Problemen als de groeiende ongelijkheid van inkomens op wereldniveau, het broeikaseffect, de versnelde afname van de biodiversiteit en de overbelasting van de aarde vragen om snelle en ingrijpende maatregelen. Die maatregelen zullen zeker ook diep ingrijpen op het huidige patroon en het huidige volume van economische groei, met name de materiele groei. Het economisch beleid zou zich veel meer door die urgentie moeten laten leiden. Met spijt werd geconstateerd dat het staande beleid nog steeds uitgaat van de misplaatste opvatting dat de volgens het bruto binnenlands product - BBP - gemeten economische groei zo hoog mogelijk dient uit te vallen.

Er was algemene consensus over de tekortkomingen van de huidige manier van meten van de economische ontwikkelingen. Vooral de BBP-indicator werd algemeen gezien als een te beperkte, versluierende en op bepaalde punten zelfs ronduit misleidende welvaartsindicator. Ze laat belangrijke, voor de economische welvaart in de brede zin des woords soms zelfs zeer nadelige invloeden op het milieu en het menselijke welbevinden vrijwel geheel achterwege. Het BBP komt in het systeem van nationale rekeningen om statistische redenen een bepaalde (bescheiden) plaats toe, maar als welvaartsindicator deugt ze niet.

De noodzaak en urgentie van het ontwikkelen van andere methoden van meten, met betere indicatoren, werden algemeen erkend. Het is nodig uit te gaan van een breed welvaartsbegrip, breder dan nu in het economische beleid domineert en dat is gebaseerd op in geldswaarden gemeten activiteiten. Verschillende aanwezigen verwezen met instemming naar de hierover ontwikkelde gedachtegang in het recente boek van Arnold Heertje: '*Echte economie*'. De meningen verschilden over de vraag of er toegewerkt zou moeten worden naar slechts een alternatieve indicator, of dat er beter een set van verschillende indicatoren gebruikt zou moeten worden. Besloten werd tot een volgende workshop om de verschillende alternatieven te ordenen en keuzes te maken.

Tegelijkertijd werd geconstateerd dat er een taboe bestaat over het in twijfel trekken van het nut en de noodzaak van een verdergaande materiele economische groei in vooral de rijkste landen. 'Groei moet' is de heersende gedachtegang die als een 'tunnelvisie' werd aangemerkt. Die opvatting moet uitdrukkelijk als achterhaald worden beschouwd. Ze is niet alleen gegrond op discutabele gegevens en aannames. Ze veronachtzaamt ook dat verregaande ingrepen noodzakelijk zijn om de eerder genoemde vraagstukken van wereldwijde ongelijkheid en ecologische overbelasting aan te pakken. Daarbij spelen, naast de problematiek van het meten, meer factoren een rol. Genoemd werden, als voorbeelden, krachten in de financiële wereld, de rol van het internationale bedrijfsleven, en de neiging te blijven streven naar loonsverhogingen met de daaraan gekoppelde stijging van de materiele consumptie.

In maart vindt er een vergelijkbare discussiebijeenkomst met politici plaats, gevolgd door een bijeenkomst in april met vertegenwoordigers van de vakbeweging en het bedrijfsleven. Dit alles ter voorbereiding van het symposium van 7 september.

Gedetailleerd verslag

De *expertmeeting* werd voorgezeten door Lucas Reijnders. De dag was onderverdeeld in 7 deelvragen, die telkens door Lou Keune of Bob Goudzwaard werden toegelicht.

Lou Keune lichtte eerste het project in zijn algemeenheid toe. Vanwege uiteenlopende negatieve effecten van de huidige manier van economie bedrijven en twijfel over de bestaande indices, is het nuttig om een maatschappelijk debat op gang te brengen over economische groei. Bob Goudzwaard schetst de gestelde doelen voor de dag: meer inzicht in de oorzaken en gevolgen van het centraal komen te staan van de groeidooelstelling. Daarnaast zou er specifiek aandacht gericht moeten worden op de meetproblematiek en de alternatieven die er zijn voor de huidige manier van meten. Als derde zou gezocht moeten worden naar uitgangspunten die de aanwezige economen gemeenschappelijk hebben.

Groei centraal

De eerste vraag die op het programma staat, is waarom in Nederland zo wordt gehecht aan de traditionele opvatting van economische groei.

De dag kwam op gang met een oriënterende discussie, met vooral het stuk van Jeroen van den Bergh over het BBP als basis. Allereerst werd gepeild of de aanwezigen allemaal vonden dat het BBP gebrekkig is als welvaartsindicator, wat zo bleek te zijn. Vervolgens werd geanalyseerd wat de voornaamste hiaten van de indicator zijn; veel factoren zoals milieuaantasting of sociale kosten zoals teweeggebrachte gezondheidsschade of stress blijven buiten beeld, de afnemende groei van

de vrije tijd wordt niet geregistreerd, de waarde van informele –of vrijwilligersarbeid telt in het geheel niet mee, ook houdt de indicator geen rekening met dat wat er over de grenzen afgeschoven wordt. Ook werd besproken waarom de indicator desondanks zo'n sterke positie had; het komt vaak goed uit in de politiek, legt alle accent op het financieel gewaardeerde en met productiviteitsstijging gewogen activiteitsniveau in de samenleving en ondersteunt korte termijndenken. Sommige aanwezigen vinden dat ondanks de gebreken het BBP wel geschikt is om bepaalde ontwikkelingen te meten. Meerdere keren wordt geconcludeerd dat nader gepreciseerd moet worden wat we precies zouden willen meten. Het voorstel van Bob Goudzwaard is om meer te focussen op wat duurzaamheid impliceert voor het economisch proces, in de lijn van het toebewegen naar een Duurzaam Nationaal Inkomen (volgens Huetting's concept).

Entropie

Vervolgens wordt nader ingegaan op het stuk van Hans Lyklema, die een verband legt tussen groei en entropie (de mate van orde/wanorde in een systeem) en de rol die natuurwetenschappelijke principes zouden moeten spelen. Volgens deze benadering is groei van het economisch metabolisme alleen mogelijk op basis van recycling, die wel meer gebruik van zonne-energie mag vergen – binnen de grenzen van wat de aarde aan zonne-energie bereikt - maar niet voortdurende toename van de hoeveelheid grondstoffen en ruimte die worden gebruikt (omdat die nu eenmaal eindig zijn). Thera van Osch voegt toe dat het groeidenken een anachronisme is, dat nog voortkomt uit de periode van de industriële revolutie. Er worden echter enkele kritische kanttekeningen geplaatst bij de toepasbaarheid van het entropiebegrip op de economie. Niet alle entropietoename (toename van wanorde; verspreiding van stoffen) is een duurzaamheidsprobleem: bijvoorbeeld grotere verspreiding van op zichzelf onbruikbare en niet schadelijke stoffen. Verder moet rekening gehouden worden met de inzet van meer kennis (beter ontwerp, diensten e.d.). Bovendien zegt het entropiebegrip niets over groei in financiële termen. Er ontstaat een discussie over de centrale rol van geld en prijzen in de huidige manier van economisch meten. Daarbij wordt meerdere keren geconcludeerd dat er ook belangrijke factoren zijn die moeilijk te meten zijn, of niet in geld uit te drukken zijn, die toch meegeteld moeten worden.

De discussie laait op rond de vraag of er nieuwe paradigma's nodig zijn. Sommige aanwezigen vinden dat niet nodig omdat die er al decennia lang zijn. Arnold Heertje wijst naar zijn pas verschenen boek en naar wijlen Pieter Hennipman, wiens naam vaker zal vallen. Anderen benadrukken dat het ook gaat om de maatschappelijke plek die de kritiek en de alternatieven veroverd hebben. Heertje wijst ook op het misverstand om te denken dat er een alternatief voor het BBP zou zijn dat wél perfect is. Deze kwestie komt gedurende de dag vaker aan de orde.

Bob Goudzwaard voert de discussie terug naar de vraag hoe de 'tunnelvisie dat groei eerst verwezenlijkt moet zijn voordat we aan andere doelstellingen toekomen' ontstaan is. Willem Hoogendijk wijst op de structurele groeidwang in het economische systeem waar niemand onderuit kan, ook ondernemers niet die wel anders zouden willen. Piet Terhal analyseert dat het voor politici een manier is om iets aan inkomensverdeling te doen en tegelijkertijd het sociale vraagstuk vooruit te schuiven. Hij wijst ook op de grote kracht van financiële markten en op de andere mechanismen tot groeidwang zoals Rob Gort die naar voren bracht. Bart de Boer wijst op de factor van bangmakerij; geen groei zou rampzalig zijn, zo wordt overal gesteld. Lou Keune vult aan door te wijzen op de stelling van Myriam vander Stichele over het fenomeen schaalvergroting, en ook de rol die lobby's van het (grote) bedrijfsleven spelen.

Alternatieve indicatoren

De tweede vraag behandelt de verschillende voorstellen die er zijn voor alternatieve meetmethodes en indicatoren. In de ter beschikking liggende literatuur worden er verschillende toegelicht, die Lou Keune nog eens kort uitlegt. Eerst schetst hij een indeling in drie categorieën: complementaire, correctieve en transformatieve indicatoren. Sommige alternatieven, zoals de ecologische voetafdruk, vallen in meerdere categorieën. Onder de correctieve vallen meerdere indicatoren, zoals het Duurzaam Nationaal Inkomen – DNI en de internationaal veel gehanteerde Index of Sustainable Economic Welfare - ISEW. Het voorstel voor een MEV+ zou een transformatieve zijn, dat niet beoogt het BBP aan te passen maar een heel andere invalshoek kiest.

Eerst volgt een ronde 'algemene beschouwingen' waarbij Arnold Heertje het voortouw neemt door te wijzen op de bestaande spanning tussen de principiële achtergrond en de concrete uitwerking. Heertje is wel voorstander van een brede welvaartstheorie, maar heeft moeite met de meetbaarheid van factoren als geluk en beperkt het economische aspect liever tot "het omgaan met schaarse middelen". Roefie Hueting is het daar in grote lijnen mee eens, met het verschil dat hij denkt dat alles dat met welvaart te maken heeft, in principe wel te meten is, alleen niet te vangen is in één indicator, er zal dus een set indicatoren gebruikt moeten worden. En ook daarbij zal (net als bij het BBP) onvermijdelijk van vooronderstellingen uitgegaan moeten worden.

Deze kwestie duikt later weer op. Sommigen benadrukken daarbij nut en noodzaak van één of een beperkt aantal synthetiserende indicatoren als de ecologische voetafdruk en de leefsituatie index (SCP), omdat dit duidelijkheid schept naar het publiek. Een meerderheid verkiest een verzameling van verschillende indicatoren.

Gespreksleider Lucas Reijnders laat een ronde voorstellen doen over wat ontbreekt (en dus toegevoegd zou moeten worden) aan het BBP. Jaap Polak stelt voor om nauwer te definiëren wat we willen meten, en stelt daarbij voor een driedeling te hanteren: geld als eenheid voor alles waar marktprijzen voor bestaan, schaduwrijzen voor dat waar geen marktprijzen voor bestaan en een derde categorie voor alles dat niet in geld uit te drukken is, maar wel essentieel is. We zouden met name naar die laatste moeten kijken, want die ligt nog het meest braak.

Tuur Elzinga en Christiaan Hogenhuis wijzen op het belang van de indicatoren voor het plaatsen op de politieke agenda van factoren als duurzaamheid, sociale effecten en internationale solidariteit. De vraag blijft hoe deze relaties te meten zijn. Sommigen vinden de ISEW al een flink eind in de goede richting gaan. Geurt van de Kerk pleit ervoor om niet te zoeken naar het perfecte model, maar alvast te beginnen, bijvoorbeeld door Brundlandt aan te vullen met een sociale component. Peter van de Ven ziet vooral veel praktische problemen met het meten van dingen die geen prijzen hebben. Een oplossing voor het CBS zou wellicht zijn om te kiezen voor vectoren (gegeneraliseerde indicaties, not.) voor factoren waarvan direct aanwijsbaar is dat ze de welvaart medebepalen, vergezeld van een debat over welke factoren we mee willen laten tellen.

Wat ook vaak ontbreekt, is de parameter bevolkingsdruk (Lyklema). Thera van Osch pleit voor een aanpak met quotas; bekijk het nut van bestaande (zoals een arbeidsinkomensquote) en voeg daar nieuwe aan toe (betaalde/onbetaalde arbeid), je kunt dan zien of dat verschuift. Een derde quotum zou de milieugebruiksruimte per capita zijn, waarbij dan onderscheid gemaakt moet worden tussen de bestaande situatie en de gewenste. Bij de bepaling van die laatste zouden uiteenlopende maatschappelijke organisaties betrokken kunnen worden. Willem Hoogendijk waarschuwt tegen teveel vertrouwen in gemeet en te abstracte oplossingen. Jan Juffermans ondersteunt de stelling dat een snelle keuze voor een aanpak belangrijk is, en verkiest dan het systeem van de ecologische voetafdruk omdat daar al veel ervaring mee is en de educatieve waarde ook groot is. Bovendien is die al in de praktijk getoetst (zoals in Zwitserland, complementair). John Dagevos werkt bij Telos

aan een eigen model waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen drie soorten kapitaal: economisch, sociaal en ecologisch. De spanningen tussen de verschillende vectoren (bv. economische groei versus solidariteit en ecologie) is interessant en moet benoemd worden, waarna keuzes gemaakt kunnen worden. Esther Somers merkt bij discussies in de 3e Kamer dat een begrip als Ecologische Voetafdruk vaak te groot is om werkzaam te zijn en ziet de noodzaak van het meer richten op deelgebieden waar beslissingen nodig zijn. Ook ziet ze gebrek aan aandacht voor de kwestie van ongelijke verdeling van inkomen bij groei. Thea Sigmond vindt de ISEW veel te breed en bovendien teveel vermengd met persoonlijke preferenties. Het DNI volgens Hueting zou beter zijn, mits subjectieve waarden gerelateerd zouden worden aan natuurwetenschappelijke. Bart de Boer werkt bij CE ook aan een indicator waarbij ook de transformatie-factor meegenomen wordt, en keuzeproblematiek met spanning tussen korte- en lang termijn zichtbaar wordt. Roefie Hueting merkt op dat de marktprijzen alleen een indicatie geven van goederen en diensten ten opzichte van elkaar, maar niet ten opzichte van andere ('ongeprezen') factoren. Het DNI is gebaseerd op een aantal veronderstellingen, maar dat zijn de reguliere indicatoren uiteraard ook, terwijl die vaak als feit gepresenteerd worden. Bovendien wordt in de reguliere niet zichtbaar hoe desastreus de prioriteit voor groei is.

Rutger Hoekstra zet uiteen hoe bij Eurostat een internationaal project uitgewerkt wordt waarbij in totaal 155 indicatoren in het spel zijn. Hiervan zijn tot nu toe 121 ook voor Nederland toepasbaar. Wat minder ontwikkeld is, is een theoretische onderbouwing van en verbanden tussen de verschillende berekeningen. Maar er wordt over gediscussieerd en veel ervaring opgedaan. (later wordt hierover aan de deelnemers nog achtergrondinformatie toegestuurd)

Hans Schiere benut ervaringen met de chaostheorie in de landbouw en vindt dat er al genoeg alternatieve indicatoren ontwikkeld zijn, kies er maar een paar uit om aan de slag te gaan. Hij maakt zelf onderscheid tussen harde feiten, 'zachte' factoren en zaken als stabiliteit, ecologie etc.

Aggregeren of niet?

Lucas Reijnders vat het ochtendgedeelte samen met de constatering dat opvallend was dat (bijna) iedereen de politiek vooropzette, zowel bij het duiden van de oorzaken als de oplossingen. De indicatoren zijn daarbij een hulpmiddel.

In de afronding van het ochtendgedeelte, spitst de discussie zich weer toe op de vraag hoe om te gaan met de verschillende modellen voor indicatoren: moeten we die aggregeren, of naast elkaar gebruiken? Zoals al eerder opgemerkt waren sommigen voorstander van het toewerken naar één of enkele synthetiserende indicatoren (Lou Keune, als voorbeeld ISEW, de leefsituatie-index, en de ecologische voetafdruk) en anderen voor het gebruik van meerdere naast elkaar. Duidelijk werd dat het uiteindelijk gaat om een én/én keuze. Heertje merkt op dat er verschil is tussen het gebruik dat economen maken, en wat je de politici vervolgens aanbiedt. Peter van de Ven voorziet technische problemen bij teveel subjectieve factoren en (zoals Polak het noemt) 'het optellen van appels en peren'. Reijnders: "150 indicatoren is teveel, zullen we zeggen ergens tussen de 7 en de 150"? Polak vindt dat de politici de keuze maar moeten maken en Terhal stelt voor om voor duidelijke randvoorwaarden te kiezen, en dan vooral kwantitatief, dus vaststellen waar je in ieder geval aan moet voldoen. Heertje merkt op dat dezelfde vragen dan zullen terugkeren en Roefie Hueting is het met Heertje eens: "Het DNI stelt fysieke normen op het gebied van milieu waaraan voldaan moet worden en berekent wat daarvoor nodig is en gaat daarmee dus een stapje verder dan de voetafdruk". Volgens Hueting zou hiermee ook het Noord-Zuid effect in beeld komen. De discussie brandt vervolgens los of bepaalde dingen niet te belangrijk zijn om in de randvoorwaarden gezet te

worden, en juist in de hoofddoelstellingen moeten staan: "dus aggregeren, maar binnen grenzen en duidelijk weten wat met wat in strijd is" (Polak).

Goudzwaard rondt af met op te merken dat uit termen als 'duurzame groei' blijkt hoezeer er gemanipuleerd is met het debat. Het resultaat is dat ontwikkeling steeds weer centraal komt te staan, terwijl duurzaamheid in het middelpunt zou moeten staan. Het DNI is in die zin nuttig. Het ISEW zou eerder complementair zijn.

Strategie

Het gedeelte na de lunch beoogde vooral te beantwoorden welke strategie gekozen kan worden om de groei-problematiek ter discussie te stellen, en welke consequenties dat zou hebben voor het economisch beleid. Ook willen we weten wat dat zou betekenen voor de economische wetenschap, om af te sluiten met praktische suggesties voor de invulling van 7 september.

Eerst wordt nog de discussie over de indicatoren voortgezet van voor de lunch. Hogenhuis vat de kwestie over één of meerdere indicatoren samen door te stellen dat één indicator goed zou zijn naar het publiek toe, maar een set beter is om een inzichtelijk beeld naar de politiek te leveren. Polak vraagt hardop hoe je factoren als solidariteit zou moeten meten. Tuur Elzinga: op dezelfde manier als ecologische schuld. Zoals er een Duurzaam Nationaal Inkomen te meten is, zou je ook een Solidair Nationaal Inkomen in kunnen stellen (waarbij bepaald wordt in hoeverre het inkomen gebaseerd is op extractie van elders, of daar wat aan toe voegt). Eventueel ook een Sociaal Nationaal Inkomen. Juffermans wijst wederom op de Commissie Brundlandt, die stelt dat niet alleen armoede voor schade zorgt, maar ook rijkdom; meer gelijkheid is dus ook in economische zin voordelig. Lucas Reijnders rondt af door te stellen dat er een hele puzzel voor ons ligt van wat we waar en hoe willen indexeren, maar dat we die niet op deze bijeenkomst gaan oplossen. Heertje pleit dan voor een meer bescheiden doelstelling, om niet alles te willen oplossen. Polak doet de suggestie om in plaats van de factoren duurzaamheid versus solidariteit wellicht beter armoede instrumenteel tegenover duurzaamheid te plaatsen. Lou Keune wenst de armoedeproblematiek in ieder geval op hetzelfde niveau te stellen als de milieuproblematiek.

Lucas Reijnders stelt nog eenmaal de vraag wat het voordeel is van één indicator. De Ecologische voetafdruk werkt immers met verschillende elementen. Het WNF gebruikt negen indicatoren, en telt de uitkomsten later bij elkaar op. Peter van de Ven: het is dan niet meer duidelijk wat je meet, bovendien is het gevaar dat er normatief gewerkt wordt, dat zouden niet de meters/economen moeten doen, maar de politiek (een deel van de aanwezigen is het hier niet mee eens). Volgens Heertje is het publiek niet dom en zal er een grote publieke discussie losbarsten als er één alternatieve indicator (voor het BBP) voorgesteld wordt, waarna de indicator weer afgevoerd zou worden. Volgens Hogenhuis is die discussie goed, omdat die ook weer de tekorten van het BBP zal belichten.

Roefie Hueting vindt de BBP-indicator niet verkeerd voor wat die echt pretendeert te meten. Als je dat alleen informatief gebruikt, en niet normatief, is er niet veel aan de hand. Het probleem is vooral dat vervolgens in de politiek niet eerlijk wordt gezegd wat men beoogt en men zich verschuilt achter het BBP. Wij moeten kiezen wat we willen met een indicator, of die alleen informatie moet geven over hoe de situatie is, of dat we die ook normatief willen gebruiken (om te bepalen wat de situatie zou moeten zijn). Lou Keune vindt het een schijntegenstelling omdat in alle informatie ook vooronderstellingen gevat zitten. Hij somt nog eens de gebreken van het BBP op. De conclusie van Reijnders is dat er onder de aanwezigen de nodige scepsis heerst over de mogelijkheid van één indicator.

Thera van Osch duidt een andere invalshoek en stelt twee voorwaarden die aan (een of meerdere) nieuwe indicator(en) gesteld zouden moeten worden: het moet een nuttig beleidsinstrument zijn, en het moet maatschappelijke participatie stimuleren.

Consequenties voor economisch beleid

Deelvraag 5 wordt ingeleid door Bob Goudzwaard. Hij wijst op de opmerkelijke uitkomst van het Stern-Rapport over de opwarming van de aarde. Het rapport is vooral het werk van natuurwetenschappers, maar leidt wel tot uiteenlopende politieke adviezen, bijvoorbeeld op het gebied van belastingheffing of het sturen van technologische ontwikkeling. Maar er zit ook een blinde vlek in het project. Het rapport begint met de constatering dat er geen belangentegenstelling zou bestaan tussen arme en rijke landen. De relativiteit van de expansie ten aanzien van de klimaatschade wordt niet ingebracht. Thea Sigmond wijst erop dat er wel een belangrijk nieuw element in het rapport zat, namelijk de tijdsbepaling bij de berekening van de schadelijke effecten. Hans Lyklema merkt later in de discussie nog op dat het Stern-rapport wel rept over het effect van economische groei ten aanzien van de gebruiksruimte. Over het werk van Al Gore is men later in de discussie minder positief.

Lou Keune vult aan: we moeten kiezen welke benadering we willen. Gaat het om de 'economie van het genoeg', willen we toesturen naar krimp, of herverdeling bij de bestaande groei van materiele productie en consumptie. En daarbij: wat is de urgentie, hoe snel willen we welke maatregelen doorgevoerd zien?

Hans Schiere pleit voor '*a prosperous way down*': we moeten in de eerste plaats bepalen wat er persé zou moeten kunnen blijven groeien (omdat er gebrek aan bestaat) en bekijken wat het effect van groei op armoede is en in hoeverre ecologische wetten groei op bepaalde gebieden toestaan. Hueting stemt in met de inleiding van Goudzwaard. Er moet een duidelijker verband gelegd worden tussen wat het aanpakken van productie voor effect zou hebben. Die informatie moeten we vervolgens (bij politiek en publiek) 'door de strot duwen' want vrijwillig hebben ze daar weinig oren naar.

Bart de Boer is het daarmee eens, en vindt dat we dan meer aandacht moeten besteden aan het tonen van goede alternatieven (waar John Dagevos later mee instemt). Esther Somers ondersteunt het pleidooi om groei selectief te benaderen; veel productie kan verminderd worden, maar in de gezondheidszorg kan bijvoorbeeld veel groeien.

Jan Juffermans vindt de aandacht voor alternatieven belangrijk, maar ook de politieke sturing, zoals een verschuiving van 'arbeid naar input'. Degene die het meest verbruikt, betaalt dan ook het meest: "vanuit de *commons* de *commons* betalen". Willem Hoogendijk wijst op de ecologische *Verelendung*, die zal binnenkort echt tot koerswijziging dwingen, dat zal meer impact hebben dan Al Gore. Een betere manier van meten is daarbij nuttig omdat het laat zien dat we momenteel krimpen en beleid eisen dat we weer echt gaan groeien. Daarnaast pleit hij voor beleid dat leidt tot 'bevrijding van de bedrijvigheid' (zodat kleine ondernemers niet voortdurend opgejaagd worden en over de kop gaan als ze gas terug willen nemen).

Thera van Osch: het gaat erom wat voor soort groei we willen, niet wel of geen groei. Op sociaal gebied en natuurlijke rijkdommen willen we natuurlijk (weer) groeien. Daarvoor zijn nieuwe indicatoren nodig en bepaling van de gebruiksruimte.

Peter van de Ven: we moeten vooral de vraag beantwoorden waarom we zelf voor bepaalde opties kiezen. In de politiek blijken veel opties onbespreekbaar (bijvoorbeeld belastingen van pensioenen).

We zouden kunnen streven naar een herwaardering van het begrip "evenwichtige economische groei" dat vroeger tamelijk normaal was in tegenstelling tot de opvatting "zo groot mogelijke groei" die nu heerst. Daarbij zouden we 5 a 7 indicatoren kunnen hanteren, voor onder meer het duurzaamheidsgehalte.

Geurt van de Kerk vindt dit niet drastisch genoeg; de urgentie is immers groot, de groei moet wel als geheel ter discussie staan. Piet Terhal brengt het mondiale perspectief naar voren; uitgaande van een mondiaal plaatje zijn groeimogelijkheden schaars, dus moeten we zorgen dat die goed verdeeld worden en vooral bij de arme landen terecht komen. In onze eigen samenleving is niet of nauwelijks plaats voor groei, dat moeten we onder ogen zien, inclusief de consequenties.

Christiaan Hogenhuis ziet wel ruimte voor groei; materiele productie moet niet beschouwd worden als doel op zich en daarvoor moet de ruimte beperkt worden. Maar in bredere zin, bijvoorbeeld op het gebied van kennis en informatie is er nog ruimte over.

Arnold Heertje wijst erop dat in de maatschappij van alles gebeurt dat feitelijk de groei beperkt. Hij noemt voorbeelden van lokale initiatieven tegen uitbreiding van infrastructuur (Red de Kaloot) en vindt het belangrijk dergelijke bewegingen te steunen. Het leidt tot beïnvloeding van de aard van de groei.

Tuur Elzinga vindt ook dat er gedetailleerd gekeken moet worden naar de aanvaardbaarheid van groei: op materiele productie kan de rem gezet worden, bij diensten is dat al anders. Een criterium zou kunnen zijn of er een claim gelegd wordt op producten over de grens. De alternatieven die er bestaan moeten weliswaar 'door de strot geduwd worden' maar veel onderzoeken (bijvoorbeeld van het RIVM, de "21 minuten enquête", etc.) wijzen uit dat er best veel steun onder de bevolking voor bestaat. Beter in de gaten krijgen welke krachten werkzaam zijn om de politiek onder druk te zetten om de huidige economie te continueren.

Polak brengt twee praktische punten in: de politiek wijzen op de 'rantsoenerende functie van prijzen' en: invoering van een vector om een aantal indicatoren in te vullen die er nu bekaaid vanaf komen. Op concrete beleidsterreinen (bijvoorbeeld vervoer) kan vervolgens aangeduid worden wat dat impliceert.

Samenvattend is naar voren gebracht dat:

-) Het belangrijk is om aan de slag te gaan met praktische projecten die groei verminderen (vb Max Havelaar). Opgemerkt wordt daarbij dat er weinig economen zijn die hier ondersteunend werk verrichten (Volgens Heertje zijn alle economen aan het werk voor projectontwikkelaars en bestuurders en maken ze dan slechte plannen, zoals het volbouwen van het Groene Hart)
-) Het taboe op (kritiek op) groei is erg groot. Polak wijst op het ontkeningsmechanisme en stelt voor om ook deskundigen uit andere disciplines, zoals psychologen te vragen om hierover te adviseren

Wat kan er gedaan worden:

-) Roefie Hueting stelt voor dat alle economen verplicht lessen in Hennipman krijgen.
-) Jan Juffermans stelt voor om te kijken naar wat er over de grens heen gebeurt
-) Willem Hoogendijk wijst wat dat betreft naar de Franse 'ontgroeingsbeweging' (*décroissance*)

Bob Goudzwaard brengt een Frans onderscheid in herinnering voor ordening van de samenleving: *economie orienté, concerté* en *dirigé*. De eerste is vooral een procesbenadering, bij de tweede worden zoveel mogelijk actoren betrokken (vergelijkbaar met ons poldermodel). Zo zou je inspraak

kunnen geven in elkaars meetinstrumenten. Ook wijst hij op het uitkomen van het boek '*Van Grenzen Weten*' (uitgeverij Damon, 2006) en een breed maatschappelijk beraad hierover.

Lou Keune vindt de constatering belangrijk dat de aanwezigen een aantal zaken gemeenschappelijk delen, zoals de wenselijkheid van een mondiaal vertrekpunt bij het beschouwen van de economische problemen en het gevoel van urgentie. We moeten toewerken naar het wegstrepen van dat taboe over economische groei en daar tenminste twee randvoorwaarden aan stellen: de grenzen van duurzaamheid en van mondiale rechtvaardigheid. In materiele zin betekent dat dat er 'hier' gekrompen moet worden en mondiaal herverdeeld moet worden. De benadering van onderop, en het ondersteunen van bewegingen zoals Heertje opmerkte is belangrijk, met de relativering die Myriam vander Stichele maakte dat in toenemende mate internationale handelsakkoorden gemaakt zijn die boven mensenrechten gesteld worden.

Wat betekent dit alles nu voor de te kiezen strategie?

Bart de Boer: Het is belangrijk na te denken over de presentatie van de problematiek, daarmee zou je de angst kunnen overwinnen die er nu gezaaid wordt over het afstand nemen van groei. We moeten op zoek naar mechanismen en communicatieve instrumenten daarvoor. Schiere: duidelijker maken wat de prijs is van bepaalde keuzes. Lou Keune: meer aansluiten bij bestaande campagnes zoals nu rond de komende G8-top (waarover informatie te vinden is op globalinfo.nl)

Esther Somers: Op alle niveaus insteken, inclusief onderwijs

Meerderden: psychologen betrekken

Peter van de Ven wijst op het gebruik van de Duitse collegae om een jaarlijkse persconferentie te organiseren rond het thema duurzaamheid. Dat zou in Nederland ook kunnen. Rutger Hoekstra wijst op het Europese project over duurzaamheid bij Eurostat. Thera van Osch pleit voor aandacht voor '*bottom up*'; lokale groepen kunnen aangezet worden om lokale rekenkamers aan te spreken op het instellen van een duurzaamheidbalans.

Onderwijs

De 6e vraag behandelt de gevolgen die eea. zou moeten hebben voor het economische onderwijs. Toegelicht wordt dat het economisch onderwijs nog steeds uitgaat van de noodzaak van economische groei op basis van het BBP en dat er bijna niets te vinden is over zaken als het Duurzaam Nationaal Inkomen en dergelijke. Andere economische invalshoeken zijn dus nauwelijks terug te vinden en we moeten bekijken hoe dit te veranderen is.

Polak: Als doel stellen dat er systematisch plaats ingeruimd wordt voor een ruim welvaartsbegrip. Piet Terhal: dit is een lange termijnstrategie, je moet al beginnen bij het middelbaar onderwijs. John Dagevos wijst op de eenzijdigheid van het economie onderwijs op de middelbare scholen. Volgens Peter van de Ven is het nog erger en is de kwaliteit van het economie-onderwijs zo slecht geworden dat 'ze' ook niet meer weten wat het BBP is. Bart de Boer: ontwikkelen van welvaartstheorie, om uiteen te zetten wat welvaart en wat duurzaamheid is. Willem Hoogendijk wijst op de noodzaak om 'studenten weer op te jatten' zodat ze zelf weer eisen gaan stellen aan de inhoud van hun onderwijs. (notulist: Een mooi Frans voorbeeld is die van de '*Studenten tegen economisch autisme*' <http://www.globalinfo.nl/content/view/1024/30/>)

Afsluitend wordt nog eenmaal vooruitgeblikt naar het uiteindelijke doel van dit project, namelijk het organiseren van een publieksdag over de groei-problematiek op 7 september. Daar zullen tal van belanghebbenden voor uitgenodigd worden, waaronder economen en andere wetenschappers.

Op 22 maart is er nog een voorbereidende sessie in Den Haag met politici en vertegenwoordigers van vakbonden en bedrijfsleven.

Er wordt gekeken naar buitenlandse voorbeelden en aandacht besteed aan goede verslaglegging. Gemeld wordt dat er vanuit het (nieuwe) kabinet tekenen van belangstelling voor de problematiek zijn, te weten contacten met de Index voor een Duurzame Samenleving (IDS, <http://www.nederlandduurzaam.nl/>)

Een van de suggesties is om ook te zoeken naar contacten binnen de SER, waar de nodige bondgenoten te vinden zouden zijn.

Even na 15.00 uur maakt voorzitter Lucas Reijnders een eind aan de zitting, met de constatering dat het een vruchtbare dag is geweest die grotendeels aan de doelstellingen heeft voldaan, ondanks dat niet overal een oplossing voor bedacht is. Maar het is dan ook een werk in uitvoering dat nog enige tijd zal vergen.

Achtergrondinformatie over het initiatief kunt u vinden op de website <http://www.globalalternatives.nl>

(Kees Hudig)

=====

Deelnemerslijst

Prof. Dr. C.J.M. Van den Bergh (Jeroen) (verhinderd)
Hoogleraar Milieueconomie, Vrij Universiteit

Dr. de Boer (Bart)
Onderzoeker CE

Prof. Dr. C. Daey Ouwens (Kees) (verhinderd)
Emeritus Hoogleraar Technische Natuurkunde TU/e

Drs. J. Dagevos (John)
Senior onderzoeker, Telos - Brabants Centrum voor Duurzaamheidsvraagstukken

Drs. R. Gijsbertsen (Ronald) (verhinderd)
Managing director, Stichting Onderzoek Multinationale Ondernemingen - SOMO

Prof. Dr. Heertje (Arnold)
Bijzonder Hoogleraar (geschiedenis van de) Economie

Dr. Ing. R. Hoekstra (Rutger)
Onderzoeker CBS

W. Hoogendijk (Willem)
Voorzitters Stichting Aarde

Dr. R. Hueting (Roefie)
Econoom, oud-medewerker CBS

Prof. E.C. van Ierland (Ekko) (verhinderd)
Professor Milieu-economie WUR

G. van de Kerk (Geurt)
ontwerper van de Index voor een Duurzame Samenleving.

Prof. A. Klamer (Arjo) (verhinderd)
Hoogleraar Economie van Kunst en Cultuur, Erasmus Universiteit Rotterdam

Prof. Dr. H.J.J. Kolnaar (Ad) (verhinderd)
Hoogleraar economie UvT, tot voor kort SER

Drs. K. Kuipers (Kirsten) (verhinderd)
Onderzoeker, Radboud Universiteit Nijmegen

Prof. J. Lyklema (Hans)
Emeritus Hoogleraar, WUR.

Prof.dr. J. Opschoor (Hans) (niet aanwezig)
Hoogleraar economie van duurzame ontwikkeling, Institute of Social Studies en VU

Drs. T. van Osch (Thera)
Econoom, Buro OQ

Prof. J.B. Polak (Jacob)
Emeritus-hoogleraar vervoers- en verkeerseconomie, Rijksuniv. Groningen)

L. Rijnhout (Leida) (niet aanwezig)
Waarnemer namens VODO (Vlaams Overleg Duurzame Ontwikkeling)

Dr. Ir. H. Schiere (Hans)
Zelfstandig onderzoeker, voormalig wetensch. medewerker Wageningen Universiteit

T. Sigmond (Thea)
Student Mileunatuurwetenschappen

Prof. dr. J.A. Smulders (Sjak) (verhinderd)
Hoogleraar economie, UvT

Drs. M. vander Stichele (Myriam) (verhinderd)
Researcher Stg. Onderzoek Multinationale Ondernemingen (SOMO)

Dr. P. Terhal (Piet)
Ontwikkelingseconoom Erasmus Universiteit

Dr. P. van de Ven (Peter)
Hoofd nationale rekeningen CBS

Dr. H. Weigand (Hans) (niet aanwezig)
Onderzoeker UvT

Dr. R. Went (Robert) (verhinderd)
Econoom, Research Associate Amsterdam School of Economics, UvA, medewerker Rekenkamer

Prof. Dr. A.J. de Zeeuw (Aart) (verhinderd)
hoogleraar milieueconomie, Univ. van Tilburg

Leden Initiatiefgroep

Tuur Elzinga
Coördinator XminY

Ir. Rob Gort (verhinderd)
Ondernemer

Prof. Dr. Bob Goudzwaard
Emeritus hoogleraar VU

Drs. Christiaan Hogenhuis
Medewerker OIKOS

Jan Juffermans
De Kleine Aarde

Dr. Lou Keune
Onderzoeker UvT

Drs. Frank Köhler (niet aanwezig)
Directeur Milieudefensie

Drs. Theo Ruyter (verhinderd)
Bestuurslid ATTAC Nederland

Drs. Esther Somers
De Derde Kamer

Drs. Peter van Vliet (verhinderd)
Voorzitter iNSnet

=====

Discussieleider: Prof. Dr. Lucas Reijnders (UvA)

Notulist: Kees Hudig
Redacteur www.globalinfo.nl